

GAZDASÁG

A gazdaság általános jellemzői

Európa félperifériáján – gazdaságtörténeti vázlat

Bármelyik társadalmi-gazdasági mutatót vesszük is alapul a nemzetközi összehasonlítás-hoz, Magyarország helyét mindenképp a közepesen és a magasan fejlett országok határmezsgyéjén jelölhetjük ki: itt él a világ népességének 0,15%-a, amely a megtermelt javak 0,31%-ával rendelkezik. A Világbank 2009. évi – meglehetősen önkényes – osztályozása a piaci árfolyamon számított 12 196 USD/fő bruttó nemzeti jövedelmet (GNI) tekinti küszöbértéknek, amely fölött az államok a magas jövedelmű kategóriába tartoznak. A magyar gazdaság teljesítménye (12 980, illetve vásárlóerő paritáson 18 570 USD/fő) kielégíti ezt a kritériumot; nálunk fejlettebb és tehetősebb országokban mindössze a világ népességének 15%-a él. Európán belül viszont Magyarország a félperiférikus övezetbe tartozik (7. ábra): 2009-ben egy főre jutó hazai össztermékünk (GDP) értéke (a vásárlóerő alapján átszámítva) a 27 tagú Európai Unió átlagának csupán 63%-a volt. A kontinens társadalmi-gazdasági téren legfejlettebb magterületéhez való sikeres felzárkózást – amely régóta fontos nemzeti célkitűzés – a hazánkat ért történelmi kataklizmák időről-időre meghiúsították.

A Magyar Királyság a 15. században virágzó, erős feudális állam volt, amely gazdasági tekintetben alig maradt el a legfejlettebb dél- és nyugat-európai országoktól. A nagy felfedezések nyomán azonban Kelet-Közép-Európa földrajzi fekvése hátrányosra fordult: távol kerülve az újonnan megnyílt hajózási útvonalaktól nem kapcsolódhatott be a gyarmati kereskedelembé, és nem lehetett részese az ebből származó tőkefelhalmozásnak. Így ahelyett, hogy gyors polgárosodás kezdődött volna, megmerevedett a feudális társadalmi szerkezet. Magyarország helyzetét súlyosbította az oszmán-török hódítás, amelynek következtében az államterület három részre szakadt, és a 16.–17. században szüntelen háborúskodás színterévé vált. Miután a 18. század elejére az egész Kárpát-medence felszabadult a török uralom alól, a végsőig elszegényedett, ha-

talmas területen elnéptelenedett Magyarország alárendelt, periférikus helyzetben tagozódott be az osztrák Habsburgok birodalmába. Csak a felvilágosodás eszméinek terjedése, majd a 19. századdal beköszöntő nemzeti ébredés nyomán kezdődtek meg a nyugat-európai mintára végrehajtott társadalmi-gazdasági reformok. Ezek betetőzéseként az 1848. évi forradalom véget vetett a jobbágyságnak, és megszüntette a nemesi kiváltságokat. Az 1848–1849-es szabadságharc elbukott ugyan, de a társadalmi változásokat már nem lehetett visszafordítani. A bel- és külpolitikai fejlemények megérlelték a feltételeket az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéshez, amellyel fél évszázadon át tartó, jóformán zavartalan modernizációs folyamat vette kezdetét.

Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között végbement látványos gazdasági fejlődést az angol, francia, német és osztrák tőke beözönlése, valamint a népesség számának és képzettségi szintjének gyors növekedése alapozta meg; az 1868. évi népoktatási törvény hatására az analfabétizmus egyre idősebb korosztályokra szorult vissza. Sorra alakultak a bankok és iparvállalatok, ám a gazdaság gerincét továbbra is a nagybirtok által uralt, termelési technikáját gyorsan korszerűsítő mezőgazdaság képezte, amely még 1910-ben is a kereső lakosság 60%-át kötötte le, és a GDP 44%-át adta. Az agrártermékek feldolgozására sokoldalú élelmiszeripar, világviszonylatban is jelentős malomipar jött létre. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek képezték az ország kivitelének több, mint a felét. Az Ausztria és Nyugat-Európa felé irányuló tömeges gabonaszállítást a 19. század közepétől nagy lendülettel megindult vasútépítés tette lehetővé; néhány évtized alatt kialakult az egész Kárpát-medencét átszövő vasúthálózat, amelynek sugárirányú vonalai a nemzeti fővárosban, a lázasan építkező és iparosodó Budapesten futottak össze. Az élelmiszeripar és a vasútépítés igényei ösztönözték a gépipar különböző ágainak, valamint a szénbányászatnak és a kohászatnak a kibontakozását.

1910-re az ipar már a keresők 18%-ával a GDP több mint 25%-át állította elő. A nagyszabású építkezésekkel, az innovációk gyors befogadásával és terjedésével jellemezhető korszak végén, az 1. világháború küszöbén azonban Magyarország egy főre jutó GDP-je még mindig jelentősen elmaradt a Monarchia átlagától, s Nyugat-Európa vezető országcsoportjához viszonyítva az 58–60%-os szint között mozgott. Viszont ezzel a teljesítménnyel jócskán előtte járt Dél- és Kelet-Európa államainak (BEREND T. I. 2004).

Az 1. világháború nyomán az *Osztrák–Magyar Monarchia* széthullott, a gazdasági fejlődéshez tág felvevő piacot nyújtó vám- és valutaunió megszűnt, a régóta kialakult földrajzi munkamegosztás szálai felbomlottak. A *trianoni békediktátumban* a történelmi Magyar Királyság korábbi területének 71,4%-át, népességének 63,5%-át elveszítette, s a *Monarchia egyik legkisebb és leggyöngébb utódállama lett*. Természeti erőforrásai (ásványkincsek, erdők) nagyrészt a szomszéd államok területére kerültek, akárcsak a transzverzális vasútvonalak és azok a városok, amelyek Budapestnek a településhálózatban elfoglalt primátusát ellensúlyozhatták volna. Az új feltételekhez való fájdalmas alkalmazkodás, a *külföldi kölcsönrel végrehajtott konszolidáció* után a *gazdasági világválság* újabb drámai visszaesést hozott. Ilyen körülmények között sikerként könyvelhető el, hogy a magyar gazdaság megtudta őrizni relatív fejlettségi pozícióját az európai országok középmezőnyében. A gazdaság szerkezete, az egyes szektorok aránya nem sokat változott; számottevő fejlődést csupán az importot helyettesítő fogyasztási cikkek előállítására, főként a *textil- és ruházati ipar* ért el. Az 1930-as évek végétől *külkereskedelmünknek már több, mint a fele a Német Birodalommal* bonyolódott le, és a német igényeknek megfelelően előtérbe került a *hadiipar* fejlesztése.

Magyarország a 2. világháború idején a harci cselekmények és a náci népiirtás következtében több, mint 900 ezer főnyi embervesztést szenvedett el. A termelőeszközök pusztulását tetézte, hogy előbb a német, majd a szovjet hadsereg szisztematikusan kifosztotta az országot, elhurcolva az épen maradt gépek és berendezések jórészét. Az ipar állóeszköz állományának felét veszítette el, de hasonló nagyságrendű károk érték a közlekedést és a mezőgazdaságot is. A gazdaság 1946. évi teljesítménye az ötven évvel korábbi szintnek felelt meg, 1942. évi termelési értékét pedig csak 1952-re sikerült újból elérnie (BEREND T. I. 2004).

A 2. világháború után *Magyarország a szovjet érdekszféra részévé vált*, és így rövidesen rákényszerült a *totalitárius állam* keretei közé illeszkedő *merev tervezéssel működő gazdasági rendszer* bevezetésére (ROMSICS I. 2005). Már a háború utáni újjáépítési periódusban megkezdődött és 1950-re befejeződött a bankok, az ipari és kereskedelmi vállalatok *államosítása*. A *mezőgazdaság kollektivizálása* 1961-ben zárult le. A kicsiny, főként szolgáltató jellegű magánvállalkozások ettől fogva az 1980-as évekig csak marginális szerepet játszottak a gazdaságban.

A szovjet mintára kiépített tervezésben az állami vállalatok számára központilag írták elő, milyen termékből mennyit kell előállítaniuk. Az 1968-ban megkezdett *gazdasági reform* lazított a szélsőségesen centralizált irányításon, jelentősen megnövelte a vállalatok önállóságát, tágabb teret nyitott a piaci viszonyok érvényesülésének, de a tulajdonviszonyokon érdemben nem változtatott.

A gazdasági stratégiát – különösen az 1950-es és 1960-as években – a lakosság életszínvonalának rovására végrehajtott nagyarányú felhalmozás, valamint a minél teljesebb *autarkia*ra való törekvés jellemezte. A beruházások több, mit fele az iparba irányult, míg a szolgáltatások és az infrastruktúra, valamint az agrárszektor fejlesztése háttérbe szorult. A nagy állami beruházások a háborús készülődéstől motivált *nehézipar* – ezen belül a bányászat, a *kohászat* és egyes gépgyártási ágak – kiépítését szolgálták, jóllehet ezek Magyarország természeti erőforrásaival a legkevésbé sem voltak összhangban. Az ország *elszigetelődött a világgazdasági folyamatoktól*; külkereskedelmi kapcsolatai főként a Szovjetunió felé irányultak, ahová mezőgazdasági, élelmiszeripari és gépipari termékeket szállított nyersanyagok és energiahordozók ellenében. Az 1970-es évektől a magyar gazdaság Európa nyugati felének irányába is nyitottabbá vált. A *fűtőanyagok áremelkedése* azonban a cserearányok romlásához és növekvő külkereskedelmi deficithez, az erőltetett gazdasági növekedés kifulladásához vezetett. A *válsághelyzet*en a pártállami vezetés *külföldi kölcsönök* felvételével igyekezett úrrá lenni; ezeket az elavult szocialista nagyipar és a teljes foglalkoztatottság fenntartására, valamint az életszínvonal megőrzésére fordították. *Megkezdődött az ország külső eladósodása*.

A zsákutcába torkolló államszocialista korszak nagyarányú társadalmi változásai – a felgyorsult urbanizáció, a lakosság növekvő

iskolázottsági szintje, a javuló egészségügyi ellátottság – az *ipari társadalom kialakulását* tükrözték. Erre utalnak a makrogazdaság szerkezeti arányai is: 1990-re a mezőgazdaság már csak a keresők 15%-át foglalkoztatta, az ipar és az építőipar aránya viszont 38%-ra nőtt. Az ország azonban nem tudta követni a világban végbemenő technikai és kommunikációs forradalmat, *nem tudott átlépni a posztindusztriális szakaszba* (ENYEDI Gy. 1996). Az extenzív fejlesztés kezdeti – inkább csak látszólagos – sikereit *hanyatlás* követte. 1989-ben a gazdaság teljesítménye már alig haladta meg a 12 legfejlettebb európai ország szintjének 40%-át, és immár az európai integrációba

bekapcsolódott dél-európai országok mögött is elmaradt (MADDISON, A. 1995). Ez azonban még nem jelentette a mélypontot. Az *1990. évi békés politikai rendszerváltozást* követő három év alatt *több, mint 20%-kal esett vissza a GDP*, amelynek korábbi szintjét csak 2000-re sikerült újból felülmúlni. Az 1990-es évtized tehát még jobban elmélyítette a gazdasági szakadékat, amely hazánkat a kontinens nyugati felétől elválasztotta. A magyar társadalom a rendszerváltozástól a *nemzeti függetlenségen és a politikai demokrácián* túl az életszínvonal érezhető javulását is várta, ám ez utóbbi tekintetben csalódnia kellett: az *átalakulás súlyos áldozatokkal* járt.

Átmenet a piacgazdaságba

A piacgazdaságra való áttérés, a tulajdonviszonyok gyors átrendezése közepette a *gazdasági recesszió* elkerülhetetlen volt. A visszaesést azonban súlyosbította a Szovjetunió felbomlása és a *KGST megszűnése*, amivel a magyar ipar és mezőgazdaság *legfontosabb, védett piacait veszítette el*; ezekre a piacokra irányult az 1980-as években az ország exportjának több, mint a fele. Iparvállalatok egész sora ment csődbe, és több, mint egymillió munkahely szűnt meg. Néhány év alatt *tömegessé vált a szocialista rendszerben ismeretlen – mert „kapun belül” tartott – munkanélküliség*. A társadalmi egyenlőtlenségek és az országon belüli területi fejlettségi különbségek hirtelen erősen megnövekedtek. Az *infláció* 1991-ben 35%-os szinten tetőzött, a *gazdasági visszaesés* pedig 1993-ban érte el mélypontját.

A nyitott magyar gazdaság számára létfontosságú külkereskedelmi forgalomnak az *Európai Közösség felé* való átirányítása szükségessé tette az *intézményes kapcsolatok elmélyítését*. 1991-ben Magyarország társulási egyezményt kötött az Európai Közösséggel, amely 1994-ben lépett hatályba, s a kereskedelmet gátló vámok és mennyiségi korlátozások fokozatos leépítését irányozta elő. Ekkor a magyar külkereskedelemnek már több, mint a fele az integrációs közösség országaival bonyolódott le.

Ez az arány azután gyorsan növekedett: *jelenleg a magyar kivitel mintegy 4/5-e az időközben kibővült EU államaiba irányul, s a behozatal közel 70%-a onnan származik*. Az Unió a teljes jogú tagság előfeltételéül szabta a parlamentáris demokrácia megszilárdítását, a működő piacgazdaság

megteremtését és a közösségi joganyag átvételét. A politikai rendszerváltozás, a parlamentáris rendszer intézményeinek kiépítése 1989–1990-ben rövid idő alatt lezajlott, a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való átmenet azonban hosszabb időt vett igénybe, és tulajdonképpen csak 2004-re zárult le; ebben az évben vált *Magyarország az Európai Unió teljes jogú tagjává*.

Az európai integrációhoz és a globalizáció feltételeihez való egyidejű alkalmazkodás a termelés gyors korszerűsítését követelte meg, ami elképzelhetetlen lett volna a *privatizáció és a külföldi tőke beáramlása nélkül*; a magyar gazdaság mai szerkezete e szorosan összefüggő folyamatok eredményeként alakult ki.

Az állami tulajdon lebontását, magánkézbe adását a piacgazdasági átmenet során mindenféle történelmi minta vagy előzmény híján, igen rövid idő alatt kellett megoldani. Megfelelő törvényi szabályozás nélkül már 1987-ben elkezdődött az ún. *spontán privatizáció*, amelynek révén az állami vállalatok vezetői, jobbra a pártállami elit reprezentánsai jutottak jelentős vagyonhoz. A spontán privatizáció azonban sem az elavult állóeszköz-állomány megújítását, sem az irányítás színvonalának érdemi javulását nem eredményezhette, így az érintett vállalatok jelentékeny része utóbb csődbe jutott, és/vagy külföldi szakmai befektetők tulajdonába került.

1990-től az állam vállalkozói vagyont már megfelelő törvényi háttérrel, a kiépülő piacgazdaságnak megfelelően általában versenytárgyalások útján, *nagyrészt külföldi befektetők*

részére értékesítették. A régebben kisajátított vagyon fejében az egykori tulajdonosoknak jutott kárpótlási jegyek csak szerény mértékben, elsősorban a mezőgazdasági tulajdonviszonyok újjárendezése terén jutottak szerephez. Az *állami vagyon gyors ütemű*, gyakran a valós értéknél alacsonyabb áron történő *eladását* főként az előző rendszertől örökölt *nagy külső államadósság* kényszerítette ki, amely az 1990-es évek elején a GDP 90%-át is meghaladta. A köztulajdon magánosításából származó bevételeket eredetileg az államadósság csökkentésére szánták, ám ez a racionális célkitűzés hamar feledésbe merült.

Az állam tulajdonosként betöltött gazdasági szerepe másfél évtized alatt kisebbre zsugorodott annál is, ami a nyugat-európai piacgazdaságokban megszokott: egyes vállalatok kisebbségi részvénytulajdonosai kívül csupán néhány alapvető közszolgáltatási üzem (pl. atomerőmű, elektromos áramelosztó, vasúti pálya és személyszállítás, posta) maradt állami kézben.

A bruttó államadósság 2001-re a GDP 52%-ára csökkent, ám ezután a halmozódó államháztartási hiány, majd a gazdasági teljesítmény visszaesése folytán 2009 végére – az MNB adatai szerint – elérte a GDP 78,3%-át. Ez a fő tényező, amely késlelteti hazánkban az euróövezethez való csatlakozását. *Az államadósság finanszírozása különösen globális pénzügyi válságok idején nehezebb meg, de általában és hosszabb távon is súlyos terhet ró a magyar gazdaságra.* Ennek mértékét jelzi, hogy az államháztartás bruttó kamatkifizetése évről-évre a GDP mintegy 4%-át emésztik föl.

Magyarország 1989-ben a kelet-közép-európai államok közül elsőként nyitotta meg kapuit a külföldi közvetlen beruházások előtt, amelyek a gazdaság sikeres szerkezeti átalakításában, a technológia korszerűsítésében és a termelékenység növelésében meghatározó szerepet játszottak. Az 1990-es évek első felében a befektetések közel egyharmada privatizációs vásárlások keretében történt, amelyeknek fő célja az értékes feldolgozóipari vállalatok megszerzése, valamint a helyi piacra való benyomulás volt. Az új beruházások fő vonzerejét ebben az időszakban a nagy tömegben rendelkezésre álló, viszonylag olcsó munkaerő jelentette.

Később a zöldmezős beruházások már egyre inkább a magas hozzáadott értéket termelő, exportorientált ágazatokba (járműgyártás, villamos gépipar, műszergyártás, elektronika), valamint a szolgáltatási szektorba irányultak, és

jelentős technológia-transzferrel is együtt jártak. Néhány transznacionális vállalat (pl. General Electric, Nokia, Ericsson) kutatási-fejlesztési részleget is telepített Magyarországra. A kormány által nyújtott beruházási kedvezmények mellett fontos vonzó tényezőnek bizonyultak a kiépített infrastruktúra (autópályák, ipari parkok), a kedvező földrajzi (logisztikai) helyzet, a meglévő szakmakultúra, valamint a régebbi kooperációs kapcsolatok. Mindez főként Budapest és tágabb környéke, továbbá a nyugati országrész számára jelentett előnyt; itt alacsony szinten maradt a munkanélküliség, sőt szakmunkásokból hamarosan hiány mutatkozott.

A gazdasági átalakulás kezdete óta Magyarországra érkezett külföldi közvetlen tőkebefektetések (FDI) állománya 2010. március végén 64,2 milliárd euró volt. 1998 és 2007 között évente átlagosan 3,8 milliárd euró működőtőke érkezett az országba, a válságos 2009. évben viszont a tőke kivonás került túlsúlyba.

A Magyarországon befektetett működőtőke-állomány 3/4-e az EU-ból származott; a legnagyobb befektető *Németország* kb. 22%-os részaránnyal. A külföldi befektetések közel 60%-át a *szolgáltató szektor*, több mint egyharmadát a *feldolgozóipar* fogadta be. Az ezredforduló óta a Magyarországon bejegyzett – ám nem okvetlenül hazai tulajdonú – cégek is számottevő tőkét fektettek be a kelet-közép-európai és délkelet-európai térségben.

A „regionális multi” szerepére törekvő vállalatok sorában a MOL és az OTP volt különösen aktív, de akad a nagy befektetők között gyógyszergyártó (Richter Gedeon), távközlési (Magyar Telecom) és szállodaipari társaság (Danubius) is. A külföldre kihelyezett magyar működő tőke állománya 2009-ben valamelyest meghaladta a 13 milliárd eurót.

Az 1990-es évekkel szemben – amikor a beáramló külföldi tőke nagymértékben javította hazánk folyó fizetési mérlegét – újabban a FDI egyre nagyobb hányada (2001–2008 között 46,3%-a) újrabefektetett részvényjövedelem. Az utóbbi években megfigyelhető kedvezőtlen tendencia, hogy a külföldi befektetők a Magyarországon megtermelt profit nagyobb részét osztalékként külföldre utalják. Az államadósság kamatterhei mellett ez a másik oka annak, hogy a *Magyarországon felhasználható bruttó nemzeti jövedelem (GNI) értéke számottevően – pl. 2007-ben mintegy 7%-kal, 2009-ben pedig 5%-kal – elmaradt a GDP-től.*

A megújult gazdaság szerkezet fő vonásai

A piacgazdasági átmenet idején Magyarországon tömegével alakultak vállalkozások, amelyeknek méret szerinti megoszlása a gazdaság duális szerkezetéről tanúskodik. A több, mint másfél millió regisztrált vállalkozásból 2009-ben 701 000 minősült működőnek; az utóbbiak közel fele (47,5%-a) egyéni vállalkozás, túlnyomó részük a tercier szektorban tevékenykedik. A 10%-nál nagyobb külföldi tulajdonrészrel jellemzett ún. külföldi érdekeltségű társaságok száma 2008 végén 29 000 volt. Ezek több, mint 600 000 dolgozót foglalkoztatnak (a teljes vállalati szféra munkahelyeinek 1/4-e), és az export több, mint 4/5-ét állítják elő. Beszállítóik körébe számos hazai tulajdonú vállalat is beletartozik. A 250 főnél több alkalmazottat foglalkoztató nagyvállalatok száma nem éri el az ezret. A jobbára a belföldi piacot szolgáló kis- és középvállalkozásoknak óriási szerepük van a foglalkoztatásban, termelékenységük viszont messze elmarad a nagyvállalatokétól.

Az utóbbi két évtizedben gyökeresen átrendeződött a makrogazdasági szerkezet: a mezőgazdaság mintegy 4%-kal, az ipar és építőipar együttesen 30%-kal járul hozzá a GDP előállításához, míg a szolgáltatásokra 66% jut. Az átmenet során tehát a korábban igen elhanyagolt tercier szektor bővült a legdinamikusabban. A korszerű kereskedelmi bankrendszer és a globalizáció jelképeként országszerte elterjedt hipermarketek, bevásárlóközpontok túlnyomó többsége nagy multinacionális cégek kezében van; ezek újfajta fogyasztói mintát, pénzügyi és kereskedelmi kultúrát honosítottak meg. Ugyancsak külföldi tőkebefektetések hatására épült ki és emelkedett európai szintre a korábban rendkívül elmaradott telekommunikációs hálózat.

A feldolgozóipar által megtermelt érték 1989-hez képest több, mint kétszeresére nőtt, szerkezete nagymértékben korszerűsödött, és benne megerősödött az export-orientált gépgyártás vezető helye. A nagy transznacionális cégek (GM–Opel, VW–Audi, Suzuki) új gyáregységei révén meghonosodott és a kivitel fő tartóoszlopává vált a személygépkocsik, illetve ezek különböző alkatrészeinek előállítására. A globálisan szervezett járműipari termelési rendszerekbe való integrálódás persze korántsem csupán előnyt, hanem a nemzetközi piaci helyzettől való igen erős függőséget is jelent. Ugyancsak nagy beruházásokkal gyarapodott a háztartási

gépek, a szórakoztató elektronikai és híradástechnikai berendezések, az elektronikai alkatrészek és mérőműszerek gyártása. A vegyiparban a gumigyártás és a műanyagipar volt a növekedés fő hordozója. A nagy tradíciókra visszatekintő gyógyszergyártás elsősorban a kelet-európai piacokon megőrzött versenyképességével vonzott külföldi szakmai és pénzügyi befektetőket (PALÁNKAI T. 2004).

Az átalakulás másrészt a világpiaci versenyképesség igényével alaposan meg is rostálta a korábbi iparvállalatokat és ágazatokat. A mélyművelésű szénbányákat egy kivételével bezárták, a bauxitbányászat töredékére zsugorodott, az alumíniumkohászat teljesen megszűnt. Az ország három integrált vas- és acélműve közül csak a technológiáját és termékskáláját folyamatosan korszerűsítő *Dunaferr* maradt talpon. A textilipart és a cipőgyártást az olcsó munkaerőben bővelkedő kelet-európai és távol-keleti országok vonzották magukhoz; ezek az ágazatok Magyarországon erősen háttérbe szorultak. Az élelmiszeriparban a telephelyek számának csökkenése és a termékszerkezet folyamatos változásai az ágazatot uraló transznacionális vállalatok belső munkamegosztásához és piacszerzési törekvéseihez való kényszerű alkalmazkodást tükrözték.

Az átalakulás legnagyobb vesztese a magyar mezőgazdaság volt, amelynek termelési értéke 1990 és 1994 között a korábbi szint 2/3-ára csökkent, és a rendszerváltozás előtti teljesítményét máig sem volt képes megközelíteni. Az 1990-es évek elején a termelőszövetkezetek felbomlása és vagyonuk privatizációja, valamint a kárpótlási folyamat során a mezőgazdasághoz már nem kötődő, esetleg régóta városlakó rétegek is földtulajdonhoz jutottak; ugyanakkor a szövetkezetek és állami gazdaságok alkalmazottainak nagy része munkanélkülivé vált, és kilátástalan szegénységbe süllyedt. A termőföld tulajdona és művelése nagymértékben különvált egymástól, s emiatt elterjedt a bérleti rendszer. A termőterület közel felén jelenleg is nagyüzemek, a szövetkezetek átalakulásával létrejött gazdasági társaságok gazdálkodnak. Az agrártermelés másik pólusán elhelyezkedő egyéni gazdaságok túlnyomó része oly kicsi, hogy pusztán mellékfoglalkozást, kiegészítő jövedelemforrást biztosíthat. Az életképes egyéni gazdaságok aránya messze elmarad a kívánatostól. A falusi népesség előregedése és szakképzettségének hiánya

mellett az agrártermelésre épülő vertikumok széttagoltsága is súlyos problémát jelent: a gazdálkodók megfelelő önszerveződés híján hátrányos tárgyalási pozícióban vannak a termékeiket felvásárló nagykereskedőkkel, illetve a nemzetközi áruházláncokkal és élelmiszeripari feldol-

gozóüzemekkel szemben. Az 1980-as években a magyar export bő 1/4-ét mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek adták, jelenleg viszont ez az arány csupán 6% körül ingadozik, és vele szemben fokozatosan emelkedik a különböző agrártermékek importja.

Regionális folyamatok

A piacgazdaságba való átmenet erősen fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket. A lakosság felső tizedének átlagos jövedelme 2007-ben hatszorososan haladta meg a legalsó tizedét, ami szélesebb nemzetközi összehasonlításban is feltűnő aránytalanság. Ennek térbeli vetületeként – különösen az 1990-es évek első felében – kiéleződtek, s azután nagyjából stabilizálódtak a regionális fejlettségi különbségek (NEMES NAGY J. 2003). A kibontakozó új társadalmi-gazdasági térszerkezet nagymértékben tükrözi a földrajzi fekvéssel összefüggő nemzetközi, illetve szomszédosági hatásokat.

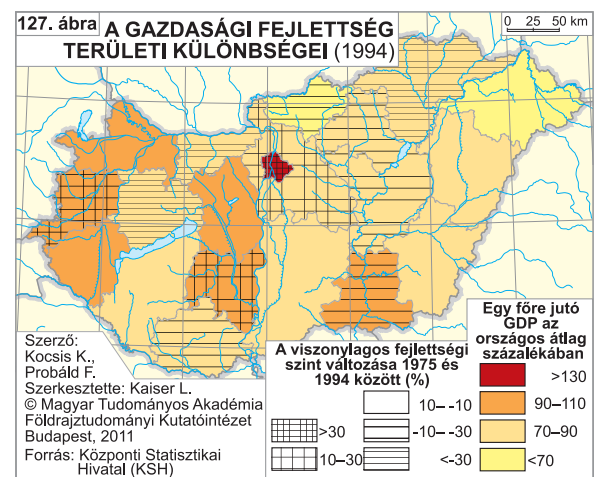
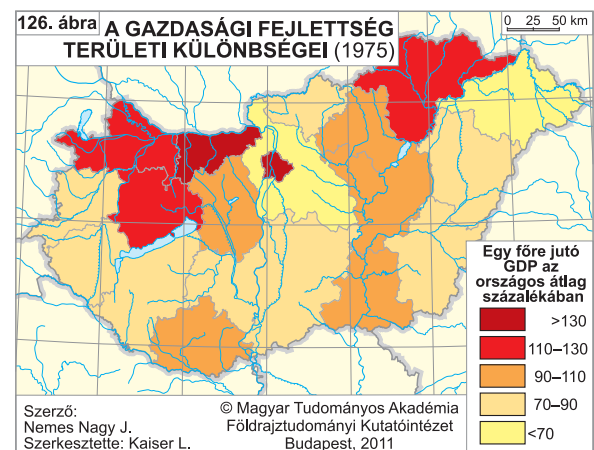
Magyarország hét, az Európai Unió besztási rendszerében NUTS 2 szintnek megfelelő tervezési-statisztikai régiója közül kiemelkedik a Budapestet magában foglaló Közép-Magyarország: itt az egy főre jutó GDP 66%-kal haladja meg az országos átlagot (2008), s még ennél is nagyobb mértékben tűnik ki az ezer lakosra jutó vállalkozások és a közvetlen külföldi tőkebefektetések terén.

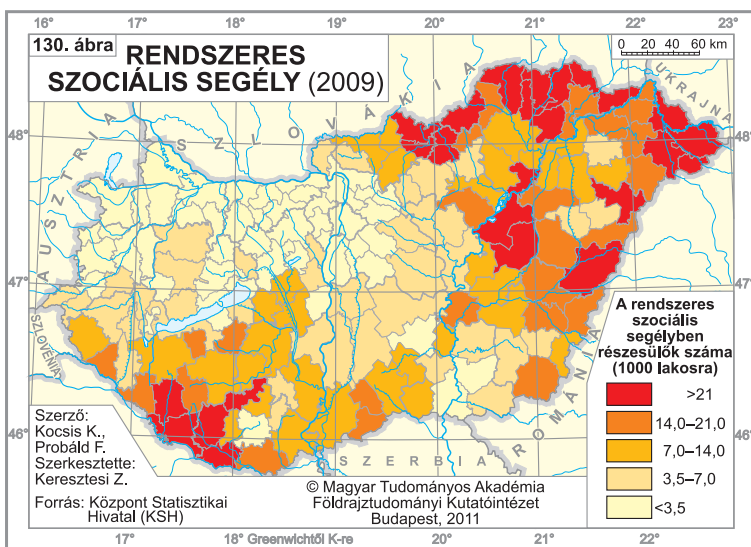
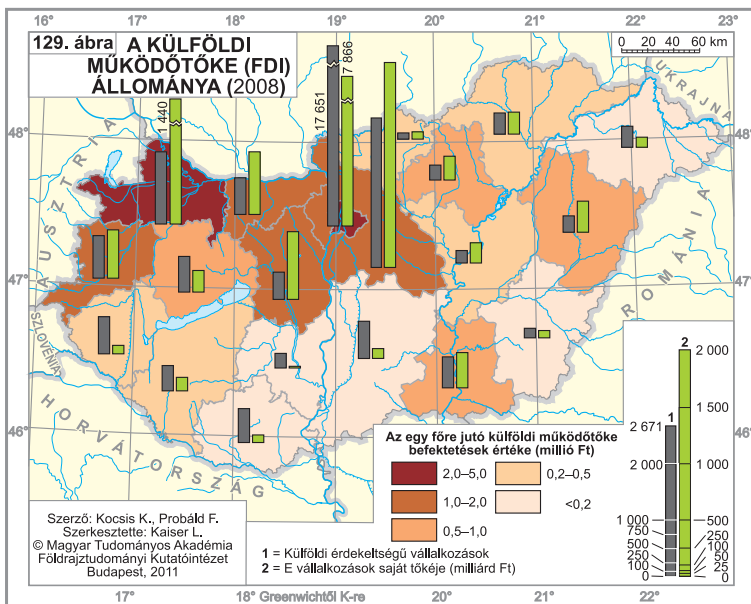
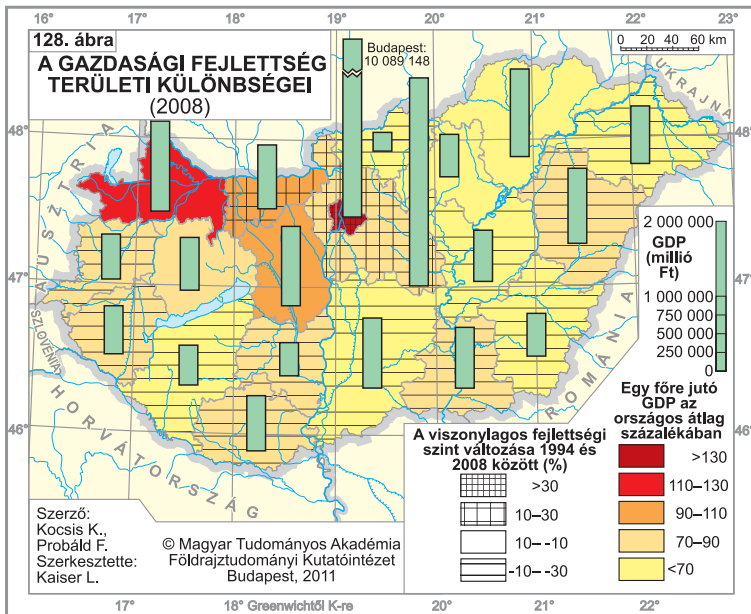
Ez az ország egyetlen régiója, amelynek gazdasági teljesítménye a 27 tagú Európai Unió átlagos szintjét is kevéssel felülmúlja. A közel 2,5 millió lakosú *fővárosi agglomeráció* az ország nemzetközi szinten is legversenyképesebb település-együttese: igazgatási, szolgáltatási és innovációs központ, logisztikai csomópont. Felsőoktatási intézményeire jut az ország teljes hallgatói létszámának majdnem a fele. A *Budapest–vidék dichotómia* az ország térszerkezetének egyik régóta meglévő, ám újabban tovább erősödött alapvonása.

A többi régió közül egyedül Nyugat-Dunántúl mutatott föl tartósan az országos átlagszintet meghaladó gazdasági teljesítményt, amely csak 2008-ban, a válság hatására süllyedt kissé a hazai átlag alá. Közép-Dunántúl ugyancsak viszonylag jó helyezést mondhat magáénak. Az egy főre jutó GDP alapján sereghajtó régiók az ország keleti felében vannak: egyikük

teljesítménye sem éri el az országos átlag kétharmadát. Nem indokolatlan tehát a régi keletű nyugat-keleti lejtőt továbbra is meglévő térszerkezeti jellegzetességnek tekinteni.

Magyarország megyéinek (NUTS 3 szint) gazdasági fejlődését a rendszerváltozás igen eltérő módon befolyásolta; az utóbbi két-három évtized sok tekintetben átrajzolta a közöttük kialakult rangsort (126–128. ábra). Az 1970-es években a bányászat és a nehézipar fellegrárait magukban foglaló megyék mutatták fel Budapest után a legjobb gazdasági teljesítményt;

közülük az északkeleti országrészben fekvők, különösen Borsod-Abaúj-Zemplén a piactudományi átmenet legnagyobb vesztesei lettek.

A földrajzi közelség, a jó elérhetőség és a korábban kialakult kooperációs kapcsolatok folytán az északnyugati megyék (Győr-Moson-Sopron és Vas) váltak a főváros után a külföldi beruházások fő célterületévé.

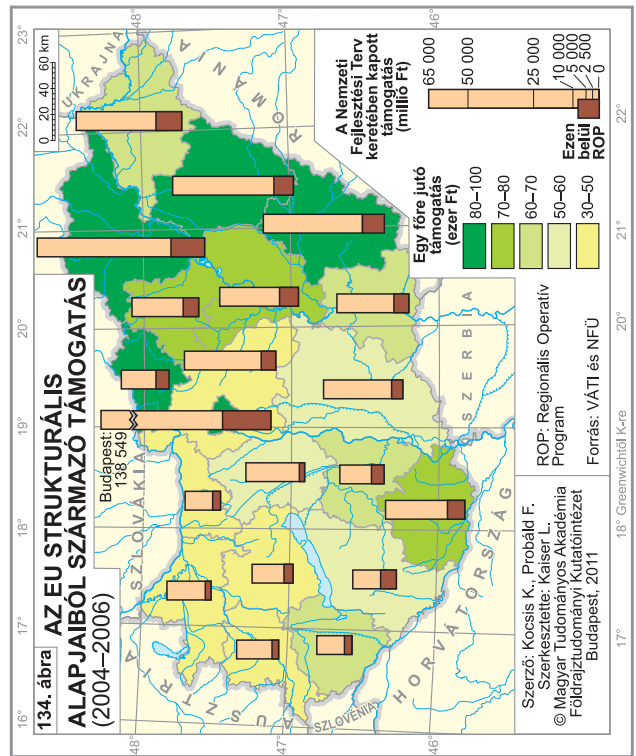
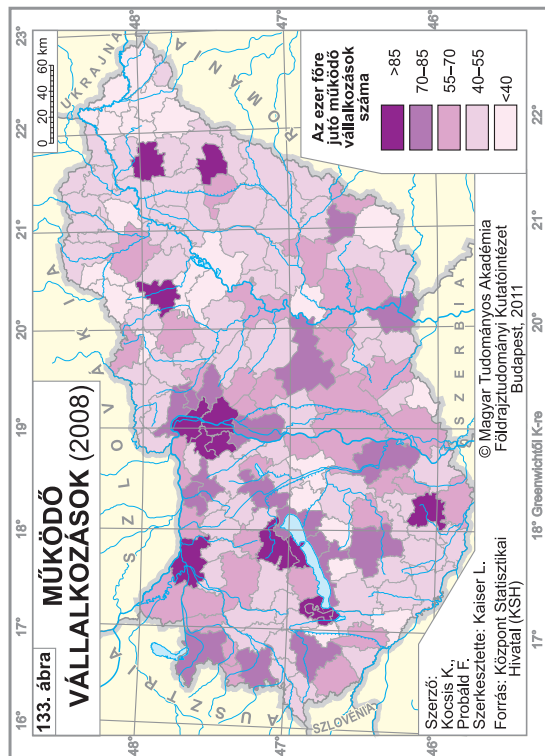
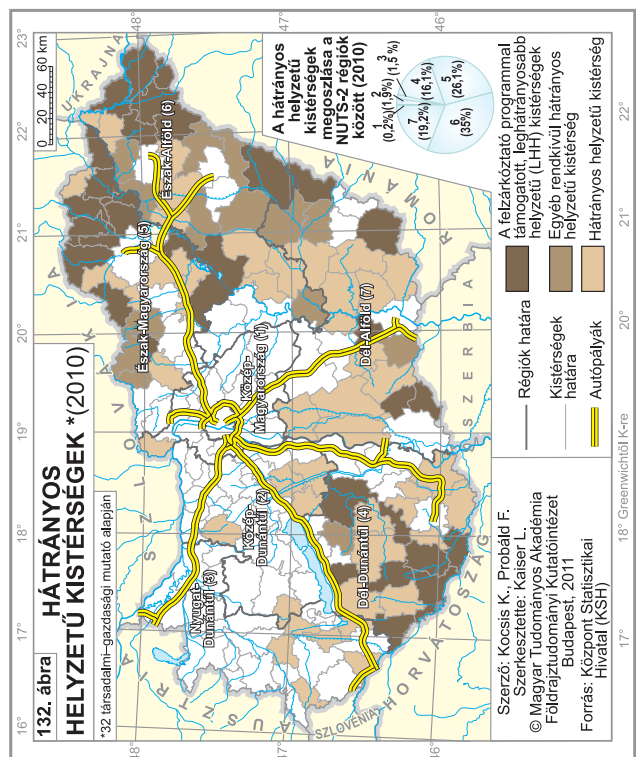
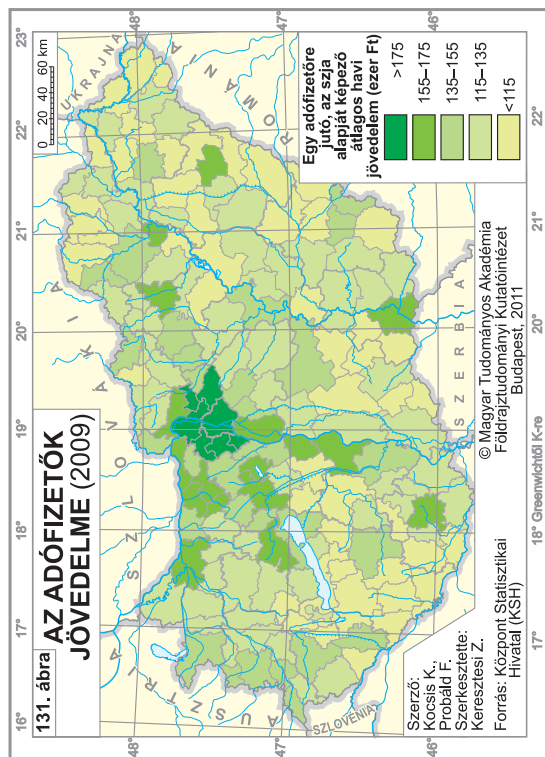
Az európai magterület felé irányuló nemzetközi hálózatokba való gyors bekapcsolódásuk, az innovációk befogadására való hagyományos fogékonyságuk révén nyertesként élték meg az elmúlt két évtizedet (129. ábra).

A 2008–2009-es válságot azonban a multinacionális cégeknek a külpiazi helyzethez igazodó leépítései miatt ezek a megyék is erősen megsínylették.

A regionális különbségekről még árnyaltabb, bonyolultabb kép rajzolódik ki a kistérségek (LAU 1 szint, 130–133. ábra) alapján. A fejletlenebb régiókon belül is viszonylag kedvező helyzetben vannak azok a kistérségek, amelyeknek magvát a globalizációs hálózatokba határozottabban integrálódó, jelentős humán tőkével és kvaterner szektorral rendelkező városok képezik.

Idetartoznak mindenképp a felsőoktatás nagy vidéki centrumai (pl. Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs). A lokalitás, a helyi erőforrások fontosságát mutatja a turizmus révén sikeressé vált néhány kistérség; ezek tömörülése különösen a Balaton üdülőkörzetében figyelhető meg. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek az ország északkeleti megyéiben, valamint Dél-Dunántúlon alkotnak nagy, összefüggő sávokat.

Ezeknek a településhálózata többnyire apró falvakból áll, nincsenek bőséges munkaalkamat kínáló jelentős városi központjaik, és gyakran a minden szakképzett-

ség híján lévő cigány népesség igen magas arányával is kitűnnek.

A tartós munkanélküliség és a mély szegénység folytán e kistérségek lakosságának nagy része rendszeres szociális támogatásra szorul. A piacgazdasági folyamatok hatására kiéleződött regionális különbségek tompítása, különösen a leszakadó térségek helyzetének javítása hosszabb távon is nehéz feladata az állami területfejlesztési politikának.

Tanulságok, tartalékok, kitörési pontok

Az Európai Unióhoz való csatlakozással nagymértékben javultak a külső feltételei annak, hogy a magyar gazdaság az utóbbi két évszázad sikertelen kísérletei után valóban felzárkózhasson a kontinens magterületéhez.

A teljes jogú EU-tagság elnyerése (2004) óta eltelt hat év során azonban – a többi új tagállamtól eltérően – jottányival se kerültünk közelebb e cél eléréséhez, aminek okát így elsősorban a *kormányzati gazdaságpolitika hibáiban* kell keresnünk.

A konvergencia feltételeinek megteremtését, az ország nemzetközi versenyképességének javítását illetően – a teljesség igénye nélkül – az alábbi lehetőségeket érdemes kiemelni:

– Magyarországon a *foglalkoztatottság* szintje Európában a legalacsonyabbak közt van: a 15–64 éves korosztálynak csupán 55,4%-a aktív kereső (2009). Ilyen körülmények között a GDP növelésének kulcs tényezője az új munkahelyek létrehozása, a népesség gazdasági aktivitásának növelése. Ennek érdekében főként a hazai kis- és középvállalatok bővítéséhez kell kedvező feltételeket teremteni.

– A *K+F ráfordítások* aránya hazánkban igen alacsony: alig éri el a GDP 1%-át. Ennek számottevő növelése gyorsíthatná a tudásalapú gazdaság kiépülését, a nagy hozzáadott értékkel jellemezhető tevékenységek bővülését, a külföldi tőke ilyen ágazatokba történő beáramlását. Másfelől a tömegtermelést folytató nagyüzemek igényelnék a szakmunkásképzés fejlesztését és a népesség mobilitási hajlandóságának, az országon belüli migráció feltételeinek javítását is.

– Az *agrártermelés* az egyetlen olyan ágazat, amely Magyarországon bőséges természeti erőforrásokra támaszkodhat. Ennek jelentősége az agrártermékek iránti világpiaci kereslet

Az Európai Unió strukturális alapjaiból 2004 óta érkező többletforrások mértéke – különösen, ha a sikeres projektekben való felhasználás területi eloszlását is figyelembe vesszük – a probléma orvoslásához korántsem elegendő. A 2004–2006 közötti időszakban a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében felhasznált uniós támogatás (670 milliárd Ft) kevesebb, mint 1/5-e jutott a *Regionális Operatív Program* pályázataira (134. ábra).

növekedésével – legyen szó akár élelmiszerek, akár energianövények termeléséről – hosszabb távon fokozódni fog. A kitűnő adottságok kiaknázásához azonban a piaci igényekhez rugalmasan igazodó, több hozzáadott értéket produkáló termékszerkezetre és életképes üzemméretekre, valamint átfogó vidékpolitikára lenne szükség (GLATZ F. 2008).

– Az 1. világháború után létrejött *államhatárok* szétszaggatták a korábbi területi munkamegosztás szálait, és emiatt a legtöbb határ menti térség hátrányos helyzetbe került (HARDI T. *et al.* 2009). A schengeni övezet bővülése nyomán Magyarország határai mindinkább elveszítik eddigi, mereven szétválasztó funkciójukat, a határon átívelő együttműködés révén pedig a gazdasági növekedés új lehetőségei nyílnak meg.

– *Budapest földrajzi helyzete* a Kárpát-medence szívében, a kontinens belsejéből Délkelet-Európa felé tartó fontos tranzitútvonalak mentén kedvező alap kapuvárosi funkcióinak erősítéséhez és ahhoz, hogy a kelet-közép-európai térségből elsőként kerüljön be a valódi világvárosok (globális városok) külső körébe (BARTA Gy. 1998).

Az utóbbi két évtized hullámzó gazdasági teljesítményéből, eredményeiből és kudarcaiból levonható fontos tanulság, hogy a meglévő esélyek kiaknázásához *a nemzeti célokban való alapvető társadalmi egyetértésre, ésszerű és következetes kormányzati gazdaságpolitikára is szükség van.*

Végül, de nem utolsó sorban: Magyarország jövődöbeli sikere elválaszthatatlan attól, hogy az Európai Unió a maga egészében miként lesz képes megfelelni a 21. század kihívásainak.